

Людмила Курило

ГЕНЕЗА ФОРМ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ У КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

Аналіз архівних документів, дореволюційних та сучасних історико-педагогічних публікацій свідчить про розширення та генезу форм і методів навчання студентів у класичних університетах України модерної доби. Незважаючи на те, що в системі вищої педагогічної освіти XIX – початку XX ст. однією з пріоритетних форм навчального процесу залишалась лекція, проте у зміст та структуру університетського викладання було впроваджено нові елементи.

Окремі аспекти зазначеної важливої історико-педагогічної проблеми знайшли відображення на сторінках праць вітчизняних та зарубіжних дослідників: О. Глузмана, І. Курляк, Л. Попової, В. Гошовської, Р. Еймонтової.

Важливе науково-пізнавальне значення для дослідження історико-педагогічної проблеми мають джерелознавчі праці Д. Багалія, М. Сумцова, В. Бузескула, М. Володимирського-Буданова, В. Іконникова, М. Пирогова, В. Шульгіна, а також матеріали фондів, які містяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві в м. Києві, Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі.

Метою даної статті є те, щоб спираючись на наукові здобутки дослідників, критично використовуючи літературні та архівні матеріали, розкрити основні напрями генези прогресивних форм і методів навчання студентів в класичних університетах України модерної доби.

У першій половині XIX ст. було закладено науково-педагогічні, методичні та дидактичні принципи університетських лекцій. Тому не випадково, що дослідники історії університетської педагогічної освіти у своїх працях вказували на те, що основна риса навчального процесу в університеті полягає у «вислуховуванні та розумінні лекцій, які читаються» [12, с. 165]. На їх думку, лекції протягом всього XIX ст. залишались «головним і переважаючим способом академічного вивчення науки на відміну від гімназійного, який полягає в засвоєнні підручників». Позитивне значення університетських лекцій полягало у виробленні у студентів пізнавального інтересу до відповідної наукової дисципліни, формуванні у них розумових здібностей, а елементи діалогу, які були присутні у професорських лекціях, сприяли активізації та інтенсифікації навчальної діяльності майбутніх викладачів вищих та

середніх навчальних закладів [12, с. 165].

На своєму засіданні, яке відбулося 19 червня 1870 року, Рада імператорського Харківського університету звернула особливу увагу на те, що лекційні курси університетських викладачів є «основним навчальним посібником для слухачів при вивченні ними тих чи інших наук. В лекціях професори і доценти не тільки пропонують у концентрованому вигляді цілу систему науки», але в більшості випадків критичну оцінку різних вчень та всієї літератури з предмету. Таким чином, університетські лекції мають науковий та педагогічний інтерес і є для студентів науково-методичним орієнтиром [15]. Члени Ради Харківського університету, враховуючи значення лекційних занять у педагогічному процесі, прийняли рішення про те, щоб «регулярне відвідування лекцій» стало невід'ємним обов'язком студентів. Ними було встановлено наступні правила в університетському викладанні:

1) викладачі університету зобов'язані викладати в своїх лекціях навчальний курс у повному обсязі, затвердженим факультетом;

2) студенти, які не прослухали лекційний курс та не приймали участь у практичних заняттях з відповідного предмету, зобов'язані складати з дисципліни не тільки усний, але й особливий практичний іспит [15].

Треба зазначити, що протягом всього XIX ст. за читанням лекційних курсів російських університетів, в тому числі й українських, здійснювався пильний контроль. Так, відповідно до постанови міністерства народної освіти, прийнятої ще у 1824 р., кожен університетський професор для отримання дозволу на викладацьку діяльність повинен був представити попечителю навчального округу детальний конспект лекцій, який він використовував у навчальному процесі [4, с. 79]. Варто також підкреслити, що розподіл лекцій викладачів університетів по днях та годинах здійснювався на основі «заяв окремих викладачів про запропоновані ним курси» [9, с. 48]. Такі рапорти викладачів після розгляду їх Радою університету подавалися на затвердження до міністерства народної освіти. Згідно статуту 1835 р. кількість годин, яка відводилась на читання лекцій кожним викладачем, визначалась переважно Радою університету, але згідно усталеного розпорядження міністерства освіти, ординарний професор

університету повинен був мати не менше 6 годин лекцій на тиждень [2, с. 36].

Освітнє відомство нерідко робило зауваження на факультетські огляди та розклад лекцій, наполягаючи на заміні спеціальних лекційних курсів загальними. Під впливом статуту 1884 р. міністерство освіти тимчасово відмовилось від семестрової системи і орієнтувало університети на розклад лекцій на весь рік [8, с. 21]. В основу університетських лекційних курсів було покладено вітчизняні навчальні посібники, курси зарубіжних вчених, а також власні записки викладачів, обсяг яких з окремих предметів досягав 250 аркушів в рік [10, с. 190]. Основні питання таких «записок» виносились на курсові екзамени. Попечитель Київського навчального округу барон Ніколаї, аналізуючи стан викладання в російських університетах, зазначав, що у 60-х років XIX ст. найчастіше читання лекцій відбувалося за «одноманітними списками, які залишалися незмінними чверть століття» [11, с. 78]. У дореволюційних виданнях звертається увага й на те, що конспекти лекцій систематично вели лише окремі студенти, останні ж «списували зошити для екзамену» [12, с. 165]. Міністерство народної освіти здійснювало суворий контроль за систематичним відвідуванням студентами лекцій в університеті. Студент, який згідно інформації викладачів, часто був відсутнім на лекціях без поважних причин, не допускався до курсових та підсумкових іспитів.

Зміст лекцій, їх глибина, науковий та методичний рівень викладання навчального матеріалу визначались професійно-педагогічними якостями викладача, його ставленням до предмету. Згідно відгуків сучасників-студентів, всі університетські викладачі поділялись на три категорії – видатних лекторів, середніх та незадовільних [1, с. 69–70]. Потрібно сказати, що саме видатні лектори, забезпечували якість навчального процесу в університетах, визначали рівень фундаментальної та загально-педагогічної підготовки вчителів. Наприклад, в університеті св. Володимира глибоким науковим та методичним рівнем відзначались лекції заслуженого ординарного професора С. Гогоцького, який читав загальний курс психології з елементами педагогіки [14].

Переважна більшість лекцій університетських професорів не відзначалась «глибиною змісту», достатнім теоретичним рівнем, а тому з таких лекцій, як свідчать сучасники, «позитивних знань студенти виносили мало» [10, с. 122]. Здебільшого університетські лекції більше відповідали рівню середніх класичних навчальних закладів. Наприклад, лекції професора філософії університету св. Володимира О. Новицького були зрозумілі навіть учням гімназії [10, с. 115]. На популярному рівні читалися практично усі лекції в Львівському університеті. Їх тематика

була переважно пізнавально-прикладною [5, с. 103].

Загалом значна частина лекційних університетських курсів не мала наукового спрямування і містила лише фрагментарні уявлення викладача про предмет. Ось чому, на думку М. Пирогова, одна з причин негативного відношення студентів до багатьох університетських викладачів саме і полягала в тому, що студенти часто не вірили своєму вчителю, або не були впевнені в глибині його знань та щирості наукових переконань. «Новому поколінню наших професорів, – писав М. Пирогов, – потрібно добре зрозуміти значення авторитета в науці та його необхідність для студентів» [6, с. 387]. Підкреслюючи важливе значення для університетської системи навчання поряд з евристичними методами лекційного методу викладання, він обґрунтував два методичні різновиди читання лекцій в університеті, кожна з яких повинна сприяти тому, щоб «розум слухачів на лекціях був у постійній роботі: поперше, коли викладач пояснює нові наукові істини, ще не опубліковані чи одному йому відомі та ним одним добути, по-друге, коли викладач має особливий хист слова» [6, с. 139].

Наполягаючи на поважному ставленні викладачів під час лекцій до студентської аудиторії, М. Пирогов сформулював ряд важливих умов успішності лекційного університетського навчання. Важливо, щоб взаємовідносини викладачів і студентів були проникнуті гуманізмом у зв'язку з спільною метою – бути людиною. До особи викладача М. Пирогов висував високі моральні вимоги. За переконанням вченого-педагога, він повинен вірити в людину, в освітню силу науки, нести відповідальність за результати навчання. В «Листах із Гейдельбергу» читаємо: «Хай вчиться тільки той, хто хоче вчитись – це його справа. Але хто хоче у мене вчитись, той повинен чому-небудь навчитися – це моя справа – так повинен думати кожний совісний викладач» [6, с. 397].

Широко застосовуючи лекційний метод навчання, кращі професори і доценти університетів України посилювали науково-педагогічні вимоги до лекції, замислювалися над питаннями удосконалення організації розумової діяльності студентів і активізації їх мислення за допомогою дидактичних засобів розвитку уваги і подолання пасивності слухачів. Професор Харківського університету Х. Роммель у праці «Дидактика і методика» підкреслював, наприклад, що лекція тільки тоді буде корисною, коли даватиме студентам нові відомості і формуватиме у них пізнавальний інтерес, прагнення до самостійного оволодіння знаннями [7, с. 4]. У звіті за 1834–1835 навчальний рік професор М. Протопопов вказував на те, що викладач повинен добре готуватися до кожної лекції і вільно володіти її матеріалом. «При вільному викладанні своєчасно підготовлених предметів або статей, –

підкреслював він, – слухачі більше захоплюються і охоче беруть участь у міркуваннях свого викладача, від чого лекція перетворюється, так би мовити, на духовну гімнастику розуму. Внаслідок цього способу набуте знання не буде справою простої пам'яті, але вдосконалим метаморфозом самого розуму» [17].

Поряд з цим університетські викладачі з метою активізації пізнавальної діяльності студентів, розвитку у них позитивного відношення до навчання, самостійності мислення рекомендували у ході лекцій проводити «короткі диспути», «діалоги», практикували впровадження «елементів бесіди», «задавання питань». Професори П. Гулак-Артемівський, М. Архангельський у зазначеному звіті акцентували увагу на дидактичній ефективності вільного, емоційного викладу лекційного матеріалу, вміння педагога з допомогою використання елементів усної бесіди та задавання питань активізувати розумову діяльність слухачів, зробити їх безпосередніми учасниками навчального процесу [17].

Помітне місце належало класичним університетом України і в організації публічних лекцій. У 1863 р. Рада університету св. Володимира звернулася до міністерства народної освіти з проханням дозволити безкоштовні публічні лекції [13]. У поданій міністру освіти доповідній записці ректор вказував, що «потреба» університетської освіти не обмежується лише одними студентами, а починає проникати в усі верстви суспільства. Лекції для студентів, обмежені рамками навчальної програми через «стислість викладу і суворий науковий характер не можуть задовольнити публіку, не підготовлену до систематичного викладу науки. Тому необхідно відкрити публічні лекції для сторонніх осіб з предметів, найбільш цікавих і для публіки, в доступній для кожного формі. В результаті цього університет не тільки міг би зміцнити свої стосунки з суспільством, але й розширив би своє педагогічне значення, шляхом сприяння поширенню народної освіти». Незважаючи на те, що відкриття університетських публічних курсів у 1864 р. хоч і було невчасним, проте архівні матеріали свідчать, що наприкінці XIX – початку XX ст. професори Київського університету влаштовували публічні лекції за власною ініціативою та з ініціативи наукових товариств. Так, у звіті історико-філологічного факультету університету св. Володимира за 1904 рік було вказано, що в цей період з публічними лекціями виступили професори університету В. Голубовський, М. Довнар-Запольський, В. Перетц. Публічні лекції, присвячені предметам відповідних кафедр, були проведені професорами в серії читань, влаштованих історичним товариством Нестора-літописця [16].

Отже, процеси становлення та розвитку

університетської педагогічної освіти в Україні в імперську добу органічно пов'язані з удосконаленням традиційних та розробкою та впровадженням нових ефективних форм та методів університетського викладання. Незважаючи на те, що лекції у XIX на початку XX ст. залишались основною формою педагогічного процесу у системі класичних університетів в Україні, вони також зазнали певних еволюційних змін. Ці зміни безпосередньо пов'язані з поглибленням наукового та методичного рівня лекційних знань, впровадженням у їх зміст основних принципів дидактики, виникненням різновидів університетських лекцій. Зокрема, важливе значення для зміцнення університетських традицій мала організація наприкінці XIX на початку XX ст. університетами України лекційних публічних куренів з метою поширення серед українського суспільства освітніх ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х. : Изд-во ун-та, 1906. – 329 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. 50-летие Императорского университета св. Владимира (1834–1884): Речь, произнесенная на юбилейном акте. – К. : Тип. ун-та, 1884. – 59 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Исторический очерк первого пятидесятилетия университета // Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира 8 сентября 1884 года. – К., 1885. – С. 5–48.
4. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – Т IV. – С. 73–132.
5. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): Історико-педагогічний аспект / Н. Г. Ничкало (наук. ред.): АПК України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти: Підручники і посібники. – К., 2000. – 328 с.
6. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Сост и авт. коммент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок, отв. ред. А. Л. Алексюк. – М. : Педагогика, – 1985. – 496 с.
7. Попова Л. Д., Гошовська В. А. Шляхи і форми педагогічної підготовки майбутніх учителів у вузах Харкова в XIX ст. // Шляхи підвищення ефективності навчально-виховного процесу в школі та педагогічному вузі. – Х. : ХДПУ. – 1994. – Ч. III. – С. 3–9.
8. Университет св. Владимира в царствование императора Александра III. 1881–1894. – К., 1900. – 35 с.
9. Халанский М. Г. Опыт истории историко-филологического факультета Императорского

- Харьковского университета (1805–1905). – Х., 1908. – 168 с.
10. Шульгин В. История университета св. Владимира (1834–1839). – СПб, Тип. Рюмина и комп., 1860. – 230 с.
 11. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / АН СССР, Институт истории СССР; отв. ред. С. С. Дмитриев. – М. : Наука, 1985. – 350 с.
 12. Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира 8 сентября 1884. – К., 1885. – 304 с.
 13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 707. – Оп. 29. – Спр. 268. – Арк. 5 – О разрешении открыть в университете св. Владимира бесплатные публичные лекции для посторонних лиц, 1909 г.
 14. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 214. – Арк. 2. – Обзорение преподавания в университете св. Владимира в первом полугодии 1885–86 уч. г.
 15. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 894. – Арк. 23 зв. – Представление Совета Императорского Харьковского университета попечителю Харьковского учебного округа от 19 июня 1870 г.
 16. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 322. – Арк. 3–7 зв. – Отчет о состоянии историко-филологического факультета университета св. Владимира за 1904 г.
 17. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 733. – Оп. 95. – Спр. 654. – Арк. 163 зв. – Отчет профессора Харьковского университета М. Н. Протопопова за 1834–1835 учебный год.
- REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED**
1. Bahaley D. Y., Sumtsov N. F., Buzeskul V. P. Kratkuu ocherk ystoryy Khar'kovskoho unyversyteta za pervyye 100 let eho sushchestvovanyya (1805–1905). – Kh. : Yzdvo un-ta, 1906. – 329 s.
 2. Vladymyr's'kyu-Budanov M. F. 50-letye Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra (1834–1884): Rech', proyznesennaya na yubyleynom akte. – K. : Typ. un-ta, 1884. – 59 s.
 3. Vladymyr's'kyu-Budanov M. F. Ystorycheskuu ocherk pervoho ryatydesyatyletya unyversyteta // Yubyleynyy akt Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra 8 sentyabrya 1884 hoda. – K., 1885. – S. 5–48.
 4. Ykonnykov V. Russkiye unyversytety v svyazy s khodom obshchestvennogo obrazovanyya // Vestnyk Evropy. – 1876. – T IV. – S. 73–132.
 5. Kurlyak I. Klasychna osvita na zakhidnoukrayin's'kykh zemlyakh (KhIKh persha polovyna KhKh stolittya): Istorykopedahohichnyy aspekt / N. H. Nychkalo (nauk. red.): APK Ukrainy, Instytut pedahohiky i psykhohiyi profesiynoyi osvity: Pidruchnyky i posibnyky. – K., 2000. – 328 s.
 6. Pyrohov N. Y. Yzbrannyye pedahohycheskye sochynenyya / Sost y avt. koment. A. N. Aleksyuk, H. H. Savenok, отв. red. A. L. Aleksyuk. – M. : Pedahohyka, – 1985. – 496 s.
 7. Popova L. D., Hoshov's'ka V. A. Shlyakhy i formy pedahohichnoyi pidhotovky maybutnikh uchyteliv u vuzakh Kharkova v KhIKh st. // Shlyakhy pidvyshchennya efektyvnosti navchal'no-vykhovnoho protsesu v shkoli ta pedahohichnomu vuzi. – Kh. : KhDPU. – 1994. – Ch. III. – S. 3–9.
 8. Unyversytet sv. Vladymyra v tsarstvovanye ymperatora Aleksandra III. 1881–1894. – K., 1900. – 35 s.
 9. Khalansky M. H. Opyt ystoryy ystorykofylolohycheskoho fakul'teta Ymperatorskoho Khar'kovskoho unyversyteta (1805–1905). – Kh., 1908. – 168 s.
 10. Shul'hyn V. Ystoryya unyversyteta sv. Vladymyra (1834–1839). – SPb, Typ. Ryumyna y komp., 1860. – 230 s.
 11. Эймонтova R. H. Russkiye unyversytety na hrany dvukh epokh: ot Rossyy krepostnoy k Rossyy kapytalystycheskoy / AN SSSR, Ynstytut ystoryy SSSR; отв. red. S. S. Dmytryev. – M. : Nauka, 1985. – 350 s.
 12. Yubyleynyy akt Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra 8 sentyabrya 1884. – K., 1885. – 304 s.
 13. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u m. Kyievi – F. 707. – Op. 29. – Spr. 268. – Ark. 5 – O razreshenyy otkryt' v unyversytete sv. Vladymyra besplatnyye pablychnyye lektsyy dlya postoronnykh lyts, 1909 h.
 14. Derzhavnyy arkhiv m. Kyieva. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 214. – Ark. 2. – Obozrenye prepodavanyya v unyversytete sv. Vladymyra v pervom poluhodyy 1885–86 uch. h.
 15. Derzhavnyy arkhiv m. Kyieva. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 894. – Ark. 23 zv. – Predstavlenye Soveta Ymperatorskoho Khar'kovskoho unyversyteta popechytelyu Khar'kovskoho uchenoho okruha ot 19 yyunya 1870 h.
 16. Derzhavnyy arkhiv m. Kyieva. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 322. – Ark. 3–7 zv. – Otchet o sostoyanyy ystorykofylolohycheskoho fakul'teta unyversyteta sv. Vladymyra za 1904 h.
 17. Rosiys'ky derzhavnyy istorychnyy arkhiv u m. Sankt-Peterburzi. – F. 733. – Op. 95. – Spr. 654. – Ark. 163 zv. – Otchet professora Khar'kovskoho unyversyteta M. N. Protopopova za 1834–1835 uchebnyy hod.